

Wandelen door Bonhoeffers gedachtegoed

Routes door Berlijn

Wandelen door Bonhoeffers gedachtegoed

Routes door Berlijn

Arthur Alderliesten

Buijten & Schipperheijn *Recreatief*
Amsterdam

Deze uitgave is mede tot stand gekomen door een subsidie van
Stichting Jagtspoel Fonds.

Voor mijn lieve kinderen Quinten en Ingeborg.

Het bestaan van de wereld is afhankelijk van goed en kwaad en het geheim ervan is
Gods betrokkenheid bij de geschiedenis.

Geschiedenis is een chaos. Overleven en ondergaan zijn beide mogelijk. Maar het
recht zal de doorslag geven; gerechtigheid zal verlossing brengen.

Abraham Joshua Heschel

Inhoud

Woord vooraf.....	7
Inleiding.....	9
Praktische informatie	15
1. Tweede ouderlijk huis in Berlijn aan de Wangenheimstraße (Grunewald).....	19
2. Grunewald Gymnasium	27
3. Grunewald: vertrekstation voor deportatie Berlijnse Joden.....	31
4. Voormalig pand van de Rijkskrijgsraad.....	40
5. Bonhoeffer-Haus (Charlottenburg).....	46
6. Humboldt Universit�t: leren en doceren.....	54
7. Wilhelmstra�e 34: ontmoetingsplaats Bekennende Kirche Berlijn.....	63
8. Voormalig pand van bureau Buitenland/Contraspionage.....	71
9. Tiergartenstra�e 4: euthanasieprogramma	78
10. St. Matth�uskirche: Bonhoeffer bevestigd tot predikant.....	86
11. Zionskirche met gedenkmonument	91
12. Begraafplaats met gedenksteen	101
Chronologie Bonhoeffer en Berlijn	112
Bronnen.....	114
Bijlage: Theologische verklaring van Barmen	116
Noten	118
Colofon	120

Woord vooraf

Bonhoeffer blijft fascineren. Als mens, als theoloog en als christen. De belangstelling voor het werk van Dietrich Bonhoeffer houdt dan ook niet op, integendeel. Uitgaven van zijn geschriften verschijnen wereldwijd in vele talen, en steeds nieuwe artikelen, boeken en documentaires over zijn leven komen op de markt. Maar toch ontbrak er nog steeds iets aan deze reeks, en dat ontbrekende element houdt u nu in handen. De uitgave die Arthur Alderliesten ons hier biedt is uniek qua opzet en inhoud. In twee dagen brengt hij ons niet alleen bij de plaatsen in Berlijn die voor Bonhoeffers leven en sterven essentieel waren, hij brengt ons ook een stuk dichterbij Bonhoeffer zelf. Alle praktische informatie die een bezoeker aan Bonhoeffers Berlijn nodig heeft, is hierin te vinden, dus u hoeft er alleen nog maar naar toe te gaan. Wie er nog niet eerder geweest is, zal er door deze reisgids zeker toe aangespoord worden. En wie er al wel geweest is, zal na het lezen de stad nog eens willen bezoeken. Dat geldt in ieder geval voor mij.

Prof. dr. Herman J. Selderhuis

Dit is een bijzondere gids; reizen in het spoor van Dietrich Bonhoeffer. Arthur Alderliesten heeft hiermee een meesterstuk gemaakt. Topografie, geschiedenis, theologie, leven en werk van Bonhoeffer en degenen die met hem verbonden waren, worden op een begrijpelijke manier beschreven. Het werk voldoet aan Alderliestens eis om Bonhoeffer in de strijd tussen conservatieven en liberalen, protestanten en seculieren niet in een vooraf vastgestelde positie te plaatsen. De lezer kan zelf een voorstelling maken van Bonhoeffers leven en werk. De rijkdom aan informatie en citaten belemmert de verhaallijn niet.

De indeling van de reisgids in twaalf hoofdstukken sluit aan op de volgorde van de te bezoeken herinneringsplaatsen. Met terug- en vooruitblikken wordt het levensverhaal van Bonhoeffer verteld. Bekende en minder bekende citaten illustreren zijn literaire werk en zijn leven, dat na 39 jaar eindigde met een gewelddadige dood.

De verbinding van topografie en biografie is treffend op de herinnerings- en ontmoetingsplek Bonhoeffer-Haus (hoofdstuk 5). Mij herinnert dit huis niet alleen aan een opmerkelijke en politiek-bewuste familie die bereid was verantwoordelijkheid op zich te nemen, het is ook een van de weinige locaties van verzet in een stad met een alomtegenwoordige *Topographie des Terrors*.

Dietrich Bonhoeffer blijft tot ons spreken. In zijn theologische reconstructie van bijbelpassages, in zijn spreken over existentiële vroomheid, in zijn oecumenische reikwijdte en zijn politieke verzet tegen het nationaal-socialisme toont Bonhoeffer zijn geloof, dat in Jezus Christus zijn kern vindt. Het rechteloos maken en vermoorden van Joden klaagde hij vroeg en vastberaden aan. Noch in de Bekennende Kirche, noch in de brede oecumene werden zijn keuzes door een meerderheid gedeeld. Zijn weg van geloof leidde door samenzweringen heen tot de dood. Zijn leven en werk, dat gefundeerd was op Christus, daagt ons vandaag de dag uit om bij kerkelijke en politieke vragen, in geloof en theologie, in alle vormen van kerk-zijn, onze verantwoordelijkheid te nemen voor anderen en de wereld.

Gottfried Brezger

Emeritus-predikant en voorzitter van de raad van toezicht van het Bonhoeffer-Haus

Inleiding

Wie vanuit Nederland een Bonhoefferreis maakt richting het Oosten, gaat in het spoor van de Bonhoeffers zelf. Het verre voorgeslacht van Dietrich Bonhoeffer vertrok in 1513 uit Nijmegen om zich in het Swäbische Hall te vestigen.

Zo'n 400 jaar later zette de lijn van het geslacht Bonhoeffer zich voort in de Duitse hoofdstad, Berlijn. Het jaar 1912 was de vooravond van een turbulente periode die zich niet tot Duitsland zou beperken, en een belangrijk hoofdstuk zou gaan uitmaken van de wereldgeschiedenis.

Dietrich Bonhoeffer, geboren in 1906 in Breslau, het huidige Poolse Wrocław, arriveerde als zesjarige jongetje met zijn ouders, broers

en zussen in Berlijn, waar zijn vader tot hoogleraar was benoemd. Hij verliet deze stad als 39-jarige man in februari 1945. Korte tijd later werd hij op persoonlijk bevel van de Führer opgehangen.

Inmiddels neemt zijn werk binnen de theologische literatuur een voorname plaats in. Duitse schoolkinderen leren dat hij een verzetsheld was. Toch was Bonhoeffer net zomin een studeerkamertheoloog als een stoere verzetsman die als dappere held het wereldtoneel wilde verlaten. Denken en doen vielen bij Bonhoeffer samen. Dat is wat zoveel in hem boeit. Zijn levensloop is niet de resultante van een zoektocht naar de gulden middenweg. Hij leefde wat hij predikte en leerde. Hij was een existentieel theoloog, een existentieel christen. Het geheim van zijn leven lag in wat hij in 1944 in een dooppreek aan zijn naamgenoot, Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge, meegaf: 'ons christen-zijn zal in deze tijd bestaan uit slechts twee elementen: bidden en onder de mensen het goede doen. Elk denken en praten en organiseren van christenen moet herboren worden uit dat bidden en dat doen.'¹

Dietrich Bonhoeffer op achttienjarige leeftijd, tijdens zijn verblijf in Rome in 1924.

Zijaanzicht van de markante Berlijnse Dom aan rivier de Spree.

In Berlijn woonde, studeerde, werkte, leefde hij. Na zijn vele internationale activiteiten keerde hij steeds weer terug naar deze stad, die in 1933 het epicentrum van het Derde Rijk was geworden. Berlijn is dan ook een bijzonder geschikte plaats om stil te staan bij Bonhoeffers leven en werk. Binnen een overzichtelijk aantal vierkante kilometers kan men kennismaken met verschillende historische locaties die in belangrijke mate inzicht geven in zijn denken en doen. Dit boekje biedt een reis langs twaalf locaties. Deze reis is daadwerkelijk uit te voeren in twee dagen, maar ook te beleven in een fauteuil of in de trein door slechts te lezen en te kijken.

Een drietal opmerkingen ter toelichting op gemaakte keuzes. Ik heb ervoor gekozen om die onderdelen op te nemen waar daadwerkelijk nog iets is te zien van de Bonhoeffertijd. De Prinz-Albrecht-Straße bijvoorbeeld, heet nu de Niederkirchnerstraße. Op nummer 8 zat Bonhoeffer gevangen nadat men erachter was gekomen dat hij betrokken was bij de aanslag op Hitler op 20 juli 1944. Het belangrijke Gestapogebouw stond op de plaats waar nu het indrukwekkende Topographie des Terrors is. In 2011 kwam ik hier pas achter na uren zoeken en een

bezoek aan een antiquariaat. De eigenaar hielp me door kaarten van Berlijn uit verschillende jaren met elkaar te vergelijken.

De Tegelgevangenis heb ik niet als onderdeel opgenomen, hoewel Bonhoeffers verblijf daar belangrijk is geweest voor de ontwikkeling van zijn denken. Het is met de S-Bahn al snel drie kwartier rijden naar deze gevangenis en dan moet je nog een eind lopen. Daarnaast is de gevangenis nog in gebruik; delen van de oude gevangenis zijn slechts van buitenaf te bekijken. Bovendien is de vleugel waar Bonhoeffer destijds gevangen zat, verwoest.

Elk te bezoeken onderdeel belicht een fragment van Bonhoeffers leven. Dit boekje geeft dus geen volledig beeld van Bonhoeffer. Zijn oecumenische activiteiten, het leidinggeven aan het predikantenseminarie met bijbehorend broederhuis en zijn latere theologische gedachten, komen onder meer niet aan bod.

Uitzicht vanaf de koepel van de Dom in Zuidoostelijke richting.

Een rode draad

Bonhoeffer was een boeiend en veelzijdig figuur. Iemand die in zijn denken een ontwikkeling doormaakte. Daarover zijn velen het wel eens. De vraag kan gesteld worden of zijn denken vooral continuïteit bevat of discontinuïteit.

Eberhard Bethge benadrukt het laatste en presenteert in zijn biografie een driedeling van Bonhoeffers leven die is terug te vinden in de ondertitel: *theoloog, christen, tijdgenoot*² (in dit boekje zal ik regelmatig naar deze driedeling verwijzen). Maar hoe meer ik me met Bonhoeffer bezighoud, hoe meer ik overtuigd raak van juist de continuïteit in zijn denken. Gedachten die aan het einde van zijn korte leven in *Verzet en overgave* worden geëtaleerd bijvoorbeeld, kom ik in de kiem al tegen in *Sanctorum Communio*, zijn promotieonderzoek uit 1927. In elke fase van zijn leven draait het om Jezus Christus. Hij vormt de grondtoon in Bonhoeffers leven en werk. Ter onderscheiding van Bethge hanteer ik daarom een andere driedeling, die vraaggericht is en waarbij Christus in het middelpunt staat. Ik meen dat hiermee meer recht wordt gedaan aan de continuïteit in Bonhoeffers denken. Daarmee wil ik een dammetje opwerpen tegen de liberalen, revolutionairen en conservatieven die elk hun eigen Bonhoeffer voor de wagen spannen. Tegelijk en vooral wordt hiermee de rode draad zichtbaar die de fragmenten uit zijn leven in dit boekje aan elkaar rijgt:

- Wie is Jezus Christus? (Bethge: theoloog)
- Wie is Jezus Christus voor ons? (Bethge: christen)
- Wie is Jezus Christus vandaag in ons voor anderen? (Bethge: tijdgenoot)

Vooraanzicht van de Dom met rechts ervan de 368 meter hoge Fernsehturm (televisietoren); dé plek in Berlijn voor een selfie.